

МАТЕРІАЛИ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

М. І. Панов, д.ю.н., професор, академік НАПрН України, завідувач кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇЇ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У тезах висвітлюються внутрішні й зовнішні системні відносини й зв'язки кримінального права та інших галузей знань. Зазначені відносини розглядаються на теоретичному, категоріально-понятійному та термінологічному рівнях.

В тезисах освещаются внутренние и внешние системные отношения и связи уголовного права и других отраслей знаний. Указанные отношения рассматриваются на теоретическом, категориально-понятийном и терминологическом уровнях.

The theses cover internal and external system relations and connections of criminal law and other disciplines. The indicated relations are considered on theoretical, categorical and terminological levels.

1. Наука кримінального права становить систему знань у вигляді ідей, концепцій, теорій, учень і поглядів про злочин і покарання, кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми, юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість й ефективність, принципи, закономірності та тенденції розвитку кримінального права, а також теоретичне осмислення законотворчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права. Наука кримінального права має притаманний їй *понятійний апарат* – достатньо досконалу і розвинену систему категорій та понять, їх визначень (дефініцій) і відповідну їм систему термінів, що в більшості своїй знаходять відображення та нормативне закріплення у змісті кримінально-правових норм. Понятійний апарат цієї галузі права як результат пізнавальної діяльності одночасно виступає в якості логіко-юридичного інструментарію подальшого пізнання у сфері кримінального права, забезпечуючи здійснення пізнавальної, евристичної, прогностичної та інших функцій даної науки. Причому вся система знань науки кримінального права, незалежно від форм їх зовнішнього прояву й особливостей закріплення логіко-лінгвістичними засобами (як

і в будь-якій науці), зумовлена об'єктом даної науки, детермінована ним і залежна від нього.

2. *Об'єкт науки кримінального права* має досить складний характер. До його змісту входять: *по-перше*, невизначена множинність об'єктивних явищ реальної дійсності у вигляді конкретних актів суспільно небезпечної поведінки (вчинків) людей як деяка сукупність суспільно небезпечних діянь певного виду (типу); *по-друге*, система кримінально-правових норм, юридичних конструкцій та інститутів, що становлять зміст кримінального права як галузі права й установлені державою у Кримінальному кодексі України (далі – КК), визначаючи ці діяння як злочини і передбачаючи за їх вчинення відповідні покарання або інші заходи кримінально-правового характеру. Як видно, цей об'єкт має *бінарну (подвійну) структуру*, елементи якої знаходяться в органічній єдності. *Перший елемент* цієї структури відноситься до сфери *суцього (існуючого)* – до сфери фактів соціальної дійсності (актів суспільно небезпечної поведінки – конкретних вчинків людей у формі суспільно небезпечних діянь), *другий* – до сфери *забороненого (повинного і належного – у формі нормативно визначених заборон і приписів того, чого не повинно бути)*, що знаходить відображення і закріплення у нормах кримінального закону.

3. Наука кримінального права (у тому числі й у площині галузей права та законодавства) широко залучає і використовує для вирішення власних завдань та здійснення своїх основних функцій великий масив знань, що відносяться до сфери інших наук. До них належать насамперед філософія, соціологія, психологія, медицина (судова медицина), психіатрія (судова психіатрія), екологія, інші природознавчі, технічні, а також суспільно-гуманітарні науки. Особливе місце тут займають юридичні науки – філософія і теорія держави та права, соціологія права як загальнотеоретичні наукові дисципліни, а також значний масив галузевих наук: конституційного, міжнародного, адміністративного, цивільного, господарського, екологічного та ін. права. Заслужують на особливе акцентування науки, що утворюють відносно відокремлений кримінально-правовий блок (цикл) наук: кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія, кримінально виконавче право, криміналістика та ін., які об'єднані загальним (єдиним) для них об'єктом, що має складну структуру і становить собою двоїсту систему елементів: «злочинність» – «кримінально-правова боротьба зі злочинністю». Отже, зазначені інтеграційні зв'язки науки кримінального права з іншими галузевими науками вказують на те, що дана наука охоплює широке коло знань, які належать як до сфери кримінального права, так й інших наукових дисциплін.

4. Наука кримінального права при дослідженні складних системних об'єктів використовує різні методи пізнання, але домінуючим серед них (як й в усіх інших подібних випадках) є метод системного аналізу (системний підхід). Системний підхід визнається в філософії як загальнонауковий метод пізнання складних об'єктів – систем чи елементів системи. Даний підхід надає можливість з'ясувати внутрішню структуру об'єкта (системи) як цілісного явища, встановити його елементи, а головне – виявити внутрішні інтеграційні відношення і зв'язки між елементами системи та їх вплив один на один. Елементи системного об'єкта, знаходячись у взаємодії, активно впливають на об'єкт (як систему), а останній, у свою чергу, впливає на свої компоненти (підсистеми), підкорюючи і перетворюючи їх у відповідності до своєї суті й природи. Крім того, системний підхід орієнтує на виявлення інтеграційних відношень і зв'язків даного складного об'єкта (системи) з іншими подібними об'єктами, а так само на встановлення особливостей їх взаємодії. Системний підхід, таким чином, пов'язаний із необхідністю виявлення, *по-перше, внутрішніх системних відносин і зв'язків*, які у своїй єдності визначають структурований об'єкт як цілісне явище (у нашому випадку – зміст науки кримінального права: теоретичні засади його Загальної і Особливої частин, інститутів, норм, юридичних конструкцій та ін.), що лежить в основі процесів диференціації і дає можливість виокремлювати науку кримінального права як цілісний системний об'єкт. *По-друге*, даний підхід передбачає необхідність встановлення *зовнішніх відносин і зв'язків*, що відображають процеси як диференціації, так й інтеграції знань, які мають місце в сфері відношень науки кримінального права з іншими галузями знань, а також свідчать про їх специфічну взаємодію, в тому числі про їх вплив на зміст і структуру досліджуваної науки.

5. Аналіз останньої групи *системних відносин (зовнішніх зв'язків)* має відносно розглядуваної проблеми особливе і вирішальне значення, оскільки надає можливість знайти відповідь на головне запитання: в чому сутність і зміст *міждисциплінарних інтеграційних відносин і зв'язків* науки кримінального права і які межі можливого використання даною наукою знань інших наукових дисциплін? *Зовнішні інтеграційні відносини і зв'язки* науки кримінального права з іншими галузями знань мають різний характер і поділяються, зокрема, на *відносини координації* (узгодженості, логічної несуперечливості) і *відносини субординації* (жорсткої упорядкованості і підкорювання одного явища (об'єкта, елемента) іншому). Однак такий підхід сам по собі ще не дає можливості розв'язання питання щодо обсягу і меж інтеграції наук, а також можливого використання

наукою кримінального права знань інших наук. Відносини між указаними науками вважаємо за доцільне розглядати з урахуванням окремих *рівнів (показників)*. Умовно їх назвемо: 1) *теоретичний рівень (рівень ідей, концепцій, теорій, учень та ін.)*; 2) *категоріально-понятійний рівень*; 3) *термінологічний рівень*.

У своїй більшості відносини і взаємозв'язки між наукою кримінального права та суспільно-гуманітарними, природознавчими, технічними науками складаються й існують як відносини координації. Це прослідковується як на теоретичному (наука кримінального права у низці випадків використовує, при необхідності вирішенні своїх теоретичних проблем, положення ідей, концепцій, теорій, вчень інших наук), так і категоріально-понятійному (дана наука «включає» до змісту свого категоріально-понятійного апарату категорії і поняття інших наук, підпорядковує їх собі для вирішення своїх власних завдань) рівнях. Разом із цим на термінологічному рівні ця наука включає терміни інших галузей знань до свого термінологічного арсеналу в тому самому значенні й сенсі, які надаються їм у відповідних науках, і використовує їх для вирішення власних завдань.

Слід, однак, мати на увазі, що деякі з указаних наук (філософські науки, психологія, психіатрія та ін.) інколи можуть виконувати відносно науки кримінального права методологічну функцію при розробці проблем, що знаходяться на «стиках» цих наук і є суміжними для них. У подібних випадках кримінально-правова наука не може не враховувати у своїх дослідженнях результати, отримані суміжними науками, використовувати їх категоріально-понятійний апарат і відповідну термінологію. У таких випадках відносини між науками можна охарактеризувати не лише як відносини «координації», а й певної «субординації», коли вказані науки впливають в тій чи іншій мірі на зміст кримінального права. Однак цей процес не може розглядатися спрощено. Тут не може бути простого механічного перенесення теорій і вчень, а також категорій, понять і термінології з інших наук до кримінального права як «абсолютних», в їх «первинному» вигляді й у жорстких «предметних» трактуваннях, що надають їм відповідні науки. Вони мають бути узгоджені з основними і принциповими положеннями теорії кримінального права і, безперечно, враховувати, що в структуру об'єкта науки кримінального права входять явища, які відносяться не лише до сфери «суцього», а й сфери «належного», що і надає теорії цієї науки специфічні та індивідуальні риси суто юридичної науки. Отже, наука кримінального права як самостійна галузь знань, виходячи зі свого об'єкта, може розробляти кримінально-правові теорії, які не зажди

співпадають за обсягом і змістом із теоріями, наприклад, філософії, психології, соціології тощо. Таким чином, при вказаних відношеннях вплив інших наук на зміст науки кримінального права має корегуватися з урахуванням змісту теорії науки кримінального права і специфіки її об'єкта.

6. Особливий характер науки кримінального права мають відносини з юридичними науками. Ці науки в значній мірі формалізовані, мають досить досконалий та розвинений категоріально-понятійний апарат і довершену систему термінології. Більшість із категорій, понять і термінів визначені в законах та підзаконних нормативно-правових актах, мають відносно стабільний характер, діють довгостроково, є офіційними і тому отримали в теорії права назву *«легальних категорій»*, *«понять»* і *«термінів»*. Водночас значний масив категорій, понять і термінів, що розробляються юридичною наукою, не отримали нормативно-правового закріплення, виступають лише як її предмет і мають назву *«доктринальні категорії, поняття та юридична термінологія»*.

Серед юридичних наук, що мають певні особливості у сфері відносин із наукою кримінального права, слід визнати перш за все філософію, соціологію та теорію держави і права як загальнотеоретичні юридичні дисципліни. Вони розробляють правові теорії, учення, концепції, категорії, поняття, а також юридичну термінологію як «теоретичні підвалини» та «інструментальні засоби», якими керуються й оперують усі галузеві юридичні науки, в тому числі й кримінальне право. Виходячи з цього, відповідні категорії і поняття кримінального права, що базуються на загальнотеоретичних категоріях і поняттях, знаходяться з останніми у відносинах субординації і не можуть в цілому їм суперечити.

Суттєві особливості мають відношення і зв'язки, що існують між науками конституційного та міжнародного права і наукою кримінального права. Ці особливості зумовлені специфікою співвідношення конституційного і міжнародного права з кримінальним правом як галузями права, які становлять нормативно-правову основу («ядро») вказаних наук. Між вказаними галузями права і, відповідно, науками в цілому існують не лише відносини координації, а й субординації, причому в цих субординаційних відносинах положення наук конституційного права та міжнародного права багато в чому є домінуючими (з точки зору їх юридичної сили, відповідних системних зв'язків), а тому в основі своїй визначають сутність і зміст тих чи інших положень науки кримінального права.

Найбільш широкий обсяг інтеграційних відносин науки кримінального права складається з юридичними науками, до змісту яких входять нор-

ми так званих «регулятивних» галузей права – цивільного, господарсько-го, банківського, екологічного, трудового тощо, а також категорії, поняття і термінологія галузевих наук, що відносяться до блоку кримінально-правових наук. Ці відносини в основі своїй характеризуються як *відносини координації*, що забезпечують одночасно як диференціацію, так й інтеграцію вказаних наук. *Диференціація* знаходить вираз у тому що, ідеї, теорії, учення, концепції, система категорій, понять та термінологія, зумовлені об'єктом кожної із наук, надають можливість відрізнити науку від інших та ідентифікувати її як самостійну галузь знань. Навпаки, *інтеграційні процеси* проявляються, по-перше, в тому, що наука кримінального права залучає до свого змісту знання інших юридичних наукових дисциплін. Найбільш чітко це проявляється в тому, що дана наука включає до системи своїх знань теоретичні положення інших наук або легальні категорії, поняття чи юридичні терміни цих наук. Кримінальне право, так би мовити, «асимілює» ці знання, «поглинає» їх, при цьому надає їм специфічну інтерпретацію з урахуванням їх первинного змісту і суті, але під кутом зору власних завдань, предмета і методу кримінально-правового регулювання. *По-друге*, інтеграція вказаних наук своєрідно проявляється у широкому використанні кримінальним правом у *бланкетних диспозиціях* своїх норм (їх більшість за чинним КК), норм (або їх окремих елементів), категорій, понять і термінів, що належать до змісту інших (регулятивних, а в деяких випадках і охоронних, наприклад, адміністративного) галузей права. Ці норми включаються до змісту норм кримінального права як обов'язкові їх елементи і разом з ними виконують функцію регулювання кримінально-правових відносин. Норми (чи їх елементи) регулятивних галузей права в даному випадку входять до змісту кримінально-правових норм як *допоміжні*, виконують при цьому *субсидіарну і конкретизуючу функції*, надаючи закону про кримінальну відповідальність належну лаконічність, гнучкість і динамізм та оптимальність у кримінально-правовому регулюванні.

7. Суттєві особливості мають міждисциплінарні зв'язки науки кримінального права з науками кримінального циклу. Інтеграційні зв'язки розглядуваного блоку наук мають більш складний характер і полягають перш за все в тому, що всі вони, як зазначалося, досліджують єдиний для них складний об'єкт – «злочинність» – «кримінально-правовою боротьба зі злочинністю», акцентуючи увагу на тих чи інших його сторонах (аспектах). Але найбільш повне і чітке відбиття ці інтеграційні процеси знаходять в тому, що всі ці наукові дисципліни користуються науковими розробками, що стосуються злочину, покарання тощо. Більше того, досить часто всі вони оперують одними і тими самими категоріями, понят-

тями і відповідними юридичними термінами, такими, наприклад, як «злочин», «склад злочину», «вина», «мотив», «мета злочину», «покарання», конкретними складами злочинів – «крадіжка», «розбій», «згвалтування» тощо, що є предметом розробки перш за все науки кримінального права. Причому всі ці науки використовують указані поняття як логіко-юридичний інструментарій для вирішення завдань, що стоять перед кожною із цих наук, і включають їх до свого категоріально-понятійного апарату. Таким чином, ці категорії і поняття набувають статусу

міждисциплінарних (міжгалузевих). Межі вивчення вказаних понять, а так само встановлення значення отриманих результатів кожної із цих наук для інших галузей знань зовсім не однакові. У співвідношенні цих наук одні з них є *фундаментальними*, які відповідають на запитання «що пізнається?», інші – *прикладними*, відповідаючи на запитання «для чого пізнається?» Відомо, що серед наук кримінального права кримінальне право відноситься до категорії фундаментальних. Отже, розробка трактування кримінальним правом міждисциплінарних категорій і понять виступають науковою і нормативно-правовою основою для інших наук цього блоку. Безумовно, тут мають місце відносини субординації, відповідно до яких прикладні науки цього блоку при розробці вказаних категорій і понять, як й юридичних термінів, мають виходити з основних і принципів положень науки кримінального права. При цьому викладене зовсім не виключає розробку міждисциплінарних проблем прикладними науками з урахуванням особливостей їх об'єкта і завдань кожної із наук. Але основні й суттєві ознаки вказаних категорій і понять у цих науках повинні бути похідними від основних і суттєвих ознак, що розробляються і формулюються наукою кримінального права.

Ю. В. Баулін, д.ю.н., професор,
академік НАПрН України, Голова
Конституційного Суду України

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОБ'ЄДНУЮЧИЙ ПРИНЦИП ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У тезах порушуються питання, пов'язані з визначенням верховенства права як об'єднуючого принципу предмета дослідження науки кримінального права. Особлива увага приділяється проблемам цієї науки, що впливають із необхідності забезпечення принципу верховенства права в умовах сьогодення.